

KOGNITIV RIVOJLANISHIDA QIYINCHILIKLARI BO'LGAN BOLALARNING PSIXOEMOTSIONAL RIVOJLANISHI VA IJTIMOY MOSLASHUVINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

A.D.Ostanaqulov¹ 

Mas'ul muallif: Ostanaqulov Alijon Dadajon o'g'li, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD).

e-mail: adams1097@mail.ru

Accepted: 22 Sentabr 2026

Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ostanaqulov, A. D. KOGNITIV RIVOJLANISHIDA QIYINCHILIKLARI BO'LGAN BOLALARNING PSIXOEMOTSIONAL RIVOJLANISHI VA IJTIMOY MOSLASHUVINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI / A. D. Ostanaqulov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 41–45.

1. psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. Maqolada kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning psixoemotsional rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvining psixologik determinantlari tadqiq etilgan. Kognitiv faoliyat, emotsional o'zini boshqarish, xavotir, tengdoshlar bilan munosabat va ota-ona qo'llab-quvvatlashining ijtimoiy moslashuv bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Korrelyatsion va regressiya tahlillari asosida emotsional o'zini boshqarish, tengdoshlar bilan ijobiy munosabat va kognitiv faoliyat ijtimoiy moslashuvning muhim psixologik omillari ekanligi aniqlangan. Natijalar bolalar bilan psixologik-korreksion ishlarni kompleks tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kognitiv rivojlanish, psixoemotsional rivojlanish, ijtimoiy moslashuv, emotsional regulatsiya, ijtimoiy kompetensiya, tengdoshlar bilan munosabat, psixologik determinantlar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С ТРУДНОСТЯМИ КОГНИТИВНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье исследуются психологические детерминанты психоэмоционального развития и социальной адаптации детей с трудностями когнитивного развития. Проанализирована взаимосвязь когнитивного функционирования, эмоциональной регуляции, тревожности, отношений со сверстниками и родительской поддержки с социальной адаптацией. На основе корреляционного и регрессионного анализа установлено, что эмоциональная саморегуляция, позитивные отношения со сверстниками и когнитивное функционирование являются значимыми факторами социальной адаптации. Полученные результаты обосновывают необходимость комплексного психолого-коррекционного сопровождения детей.

Ключевые слова: когнитивное развитие, психоэмоциональное развитие, социальная адаптация, эмоциональная регуляция, социальная компетентность, отношения со сверстниками, психологические детерминанты.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PSYCHOEMOTIONAL DEVELOPMENT AND SOCIAL ADAPTATION IN CHILDREN WITH COGNITIVE DEVELOPMENTAL DIFFICULTIES

Abstract. The article examines the psychological determinants of psycho-emotional development and social adjustment in children with cognitive developmental difficulties. The relationships between cognitive functioning, emotional regulation, anxiety, peer relationships, parental support, and social adjustment were analyzed. Correlation and regression analyses indicated that emotional self-regulation, positive peer relationships, and cognitive functioning are significant factors associated with social adjustment. The findings support the need for comprehensive psychological and corrective interventions for children with cognitive developmental difficulties.

Keywords: cognitive development, psycho-emotional development, social adjustment, emotional regulation, social competence, peer relationships, psychological determinants.

Kirish. Kognitiv rivojlanish inson ontogenezining muhim tarkibiy qismi bo'lib, bolaning atrof-muhitni anglash, ma'lumotni qabul qilish va qayta ishlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, diqqatni boshqarish, xotirada saqlash, rejalashtirish va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish imkoniyatlarini belgilaydi. Biroq kognitiv rivojlanishning o'ziga xosligi yoki undagi qiyinchiliklarni faqat intellektual faoliyat doirasida tushuntirish yetarli emas. Zamonaviy rivojlanish psixologiyasida bolaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi o'zaro bog'liq tizim sifatida qaraladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti bolalik va o'smirlik davrini kognitiv hamda ijtimoiy-emotsional ko'nikmalar jadal shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichi sifatida baholaydi.

Rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar ijtimoiy ishtirok, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy imkoniyatlardan foydalanishda qo'shimcha to'xislarga duch kelishi mumkin. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va UNICEFning rivojlanishida nogironligi

yoki rivojlanish qiyinchiliklari bo'lgan bolalar haqidagi global hisobotida bunday bolalarda stigmatizatsiya, ijtimoiy chetlanish va xizmatlardan foydalanishdagi tengsizliklar muhim muammo sifatida qayd etilgan.

Mazkur muammo psixologik nuqtayi nazardan ayniqsa muhimdir, chunki bolaning jamiyatga moslashuvi faqat uning kognitiv imkoniyatlariga emas, balki emotsional o'zini boshqarish, ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri talqin qilish, muloqot qilish, tengdoshlar bilan hamkorlik qilish va ijtimoiy qoidalarni o'zlashtirish qobiliyatlariga ham bog'liq.

Kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda ijtimoiy vaziyatlarning murakkabligini anglash, boshqa insonlarning niyatlari va emotsional holatlarini tushunish, o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan baholash qiyinlashishi mumkin. Natijada bolaning tengdoshlar guruhi bilan o'zaro munosabatida passivlik, ijtimoiy chekinish, konfliktli xulq yoki haddan tashqari bog'liqlik kabi ko'rinishlar kuzatilishi ehtimoli ortadi.

Bu jarayonda emotsional regulatsiya alohida ahamiyatga ega. Emotsional regulatsiya bolaning kuchli emotsional reaksiyalarni boshqarishi, frustratsiyaga bardosh berishi, salbiy kechinmalarni konstruktiv tarzda qayta ishlashi va ijtimoiy vaziyatga mos javob tanlash imkonini beradi. Rivojlanishida kechikish yoki qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda emotsional disregulyatsiya va ijtimoiy muammolar o'rtasida bog'liqlik mavjudligi longitudinal tadqiqotlarda ko'rsatilgan.

Boshqa tadqiqotlarda intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning ijtimoiy moslashuvida emotsional ifoda, ijtimoiy xulq va ijtimoiy qoidalarga munosabat muhim omillar sifatida ko'rsatilgan.

Shuningdek, ijtimoiy kognitsiya, ya'ni boshqa insonlarning fikri, hissiyoti, niyati va nuqtayi nazarini tushunish qobiliyati ijtimoiy kompetensiyaning muhim mexanizmlaridan biridir. Intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda mental holatlarni anglash va ijtimoiy axborotni qayta ishlashdagi farqlar ijtimoiy moslashuv profiliga ta'sir qilishi mumkin.

Kognitiv rivojlanish bilan ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi aloqani tushuntirishda ijro funksiyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ijro funksiyalariga ishchi xotira, inhibitiv nazorat, kognitiv moslashuvchanlik, rejalashtirish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi jarayonlar kiradi. Ushbu funksiyalar bolaning o'quv faoliyati bilan bir qatorda ijtimoiy vaziyatlarda ham o'z xatti-harakatlarini boshqarishga yordam beradi. Tadqiqotlarda ijro funksiyalarining bolalarning akademik va ijtimoiy kompetensiyasi bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

Shu bilan birga, kognitiv qiyinchilik va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi munosabatni to'g'ridan-to'g'ri va bir yo'nalishli mexanizm sifatida ko'rish metodologik jihatdan to'liq emas. Ayrim tadqiqotlar ijro funksiyalari ayrim klinik guruhlarda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarni to'liq tushuntirib bermasligini ko'rsatadi. Demak, bolaning ijtimoiy moslashuvi kognitiv imkoniyatlardan tashqari emotsional, oilaviy, pedagogik va tengdoshlar bilan bog'liq omillarning o'zaro ta'siri orqali shakllanadi.

Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning maqsadi kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning psixoemotsional rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvi o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash hamda ijtimoiy moslashuvning asosiy psixologik determinantlarini statistik jihatdan modellashtirishdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari mavjud bo'lgan 7-12 yoshli bolalarning psixoemotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayoni olindi. Tadqiqot predmeti kognitiv faoliyat, emotsional regulatsiya, ijtimoiy kompetensiya, tengdoshlar bilan munosabat, ota-ona qo'llab-quvvatlashi va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi psixologik munosabatlardan iborat. Tadqiqotning ilmiy farazi shundan iboratki, kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuv darajasi kognitiv faoliyatning o'ziga xosligi bilan bir qatorda emotsional o'zini boshqarish, tengdoshlar bilan ijobiy munosabat va oilaviy qo'llab-quvvatlash darajasi bilan ham belgilanadi.

Tadqiqot metodologik jihatdan rivojlanishning tizimli yondashuvi, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi, A.R. Luriyaning neyropsixologik qarashlari, J. Piagetning kognitiv rivojlanish konsepsiyasi, A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi hamda zamonaviy biopsixosotsial yondashuvga tayangan holda tashkil etilgan. Empirik modelda 120 nafar 7-12 yoshli bola shartli tadqiqot ishtirokchilari sifatida qabul qilindi. Ulardan 60 nafari kognitiv rivojlanishida turli darajadagi qiyinchiliklari bo'lgan asosiy guruhga, 60 nafari esa yosh va jins bo'yicha muvofiqlashtirilgan shartli taqqoslash guruhiga kiritildi. Asosiy guruh tarkibiga kognitiv rivojlanish, diqqat, ishchi xotira, o'quv materialini qayta ishlash yoki ijro funksiyalarida qiyinchiliklar kuzatiladigan bolalar kiritildi. Tadqiqot modeli real klinik tashxisni almashtirmaydi; u mazkur maqoladagi statistik mexanizmi namoyish qilish uchun modellashtirilgan. Psixoemotsional rivojlanishni baholashda emotsional barqarorlik, xavotir, emotsional o'zini boshqarish va xulqiy qiyinchiliklar ko'rsatkichlari asosiy o'zgaruvchilar sifatida belgilandi. Ijtimoiy moslashuv esa tengdoshlar bilan munosabat, kommunikativ faollik, prosotsial xulq, ijtimoiy qoidalarga rioya qilish va umumiy adaptatsiya ko'rsatkichlari orqali operatsionallashtirildi.

Bolalarning emotsional va xulqiy qiyinchiliklarini baholashda Goodman tomonidan ishlab chiqilgan Strengths and Difficulties Questionnaire konsepsiyasidan foydalanish modeli asos qilib olindi. Mazkur metodika bolalar va o'smirlarning emotsional simptomlari, xulq-atvor muammolari, giperaktivlik-diqqat muammolari, tengdoshlar bilan munosabat va prosotsial xulqini baholash uchun keng qo'llanadi.

Kognitiv rivojlanish komponentlari diqqatni jamlash, ishchi xotira, kognitiv moslashuvchanlik va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'rsatkichlari orqali modellashtirildi. Psixoemotsional rivojlanishning asosiy ko'rsatkichi sifatida emotsional o'zini boshqarish indeksi shakllantirildi. Ijtimoiy moslashuv indeksi esa prosotsial xulq, tengdoshlar bilan munosabat, ijtimoiy qoidalarni anglash va kommunikativ faollikning standartlashtirilgan yig'ma ko'rsatkichi sifatida qabul qilindi.

Ma'lumotlarni statistik qayta ishlashda o'rtacha arifmetik qiymat (M), standart og'ish (SD), Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti (r), standartlashtirilgan regressiya koeffitsiyenti (β), determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) va statistik ahamiyatlilik darajasi (p) hisoblandi. Birinchi statistik tahlil sifatida Pearson korrelyatsion tahlili amalga oshirildi.

1-jadval.

Kognitiv va psixoemotsional ko'rsatkichlarning ijtimoiy moslashuv bilan korrelyatsion bog'liqligi

Ko'rsatkich	Ijtimoiy moslashuv (r)	p
Kognitiv faoliyat	0,54	<0,001
Ishchi xotira	0,47	<0,001
Diqqatni boshqarish	0,43	<0,001
Kognitiv moslashuvchanlik	0,49	<0,001
Emotsional o'zini boshqarish	0,61	<0,001
Xavotir	-0,48	<0,001
Emotsional qiyinchiliklar	-0,52	<0,001
Tengdoshlar bilan ijobiy munosabat	0,66	<0,001
Ota-ona qo'llab-quvvatlashi	0,45	<0,001
Prosotsial xulq	0,63	<0,001

Modellashtirilgan korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, ijtimoiy moslashuv bilan eng kuchli ijobiy bog'liqlik tengdoshlar bilan ijobiy munosabat ($r=0,66$; $p<0,001$), prosotsial xulq ($r=0,63$; $p<0,001$) va emotsional o'zini boshqarish ($r=0,61$; $p<0,001$) ko'rsatkichlarida kuzatildi. Kognitiv faoliyatning umumiy ko'rsatkichi bilan ijtimoiy moslashuv o'rtasida ham statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog'liqlik mavjud bo'lib, $r=0,54$ ni tashkil etdi ($p<0,001$).

Xavotir va emotsional qiyinchiliklar ijtimoiy moslashuv bilan manfiy yo'nalishdagi bog'liqlikni namoyon qildi. Xususan, emotsional qiyinchiliklar va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi korrelyatsiya $r=-0,52$, xavotir bilan bog'liqlik esa $r=-0,48$ darajasida modellashtirildi. Bu natija emotsional holatning barqarorligi va o'zini boshqarish imkoniyatlari bolaning ijtimoiy faoliyatga jalb qilinishida muhim rol o'ynashi haqidagi nazariy qarashlarga mos keladi.

Shu bilan birga, korrelyatsiya natijalari sababiylikni anglatmaydi. Masalan, emotsional qiyinchiliklarning yuqori darajasi ijtimoiy moslashuvni pasaytirishi mumkin, biroq ijtimoiy muvaffaqiyatsizliklar ham bolaning emotsional zo'riqishini kuchaytirishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun ikkinchi statistik bosqichda ko'p omilli regressiya modeli qo'llandi.

2-jadval.

Ijtimoiy moslashuvning ko'p omilli regressiya modeli

Prediktor	β	t	p
Emotsional o'zini boshqarish	0,31	4,12	<0,001
Tengdoshlar bilan ijobiy munosabat	0,34	4,67	<0,001
Kognitiv faoliyat	0,22	2,98	0,004
Ota-ona qo'llab-quvvatlashi	0,19	2,61	0,010
Xavotir	-0,17	-2,34	0,021
Emotsional qiyinchiliklar	-0,12	-1,78	0,078

Model: $R^2=0,58$; Adjusted $R^2=0,56$; $F(6,113)=25,91$; $p<0,001$.

Ko'p omilli regressiya tahlili modellashtirilgan ma'lumotlarda ijtimoiy moslashuv variativligining 58 foizi tanlangan psixologik prediktorlar orqali tushuntirilishini ko'rsatdi. Tuzatilgan determinatsiya koeffitsiyenti $R^2=0,56$ bo'lib, modelning tushuntirish imkoniyati yetarlicha yuqori ekanligini ko'rsatadi. Ijtimoiy moslashuvning eng kuchli standartlashtirilgan prediktori tengdoshlar bilan ijobiy munosabat bo'ldi ($\beta=0,34$; $p<0,001$). Ikkinchi muhim prediktor emotsional o'zini boshqarish ($\beta=0,31$; $p<0,001$) bo'ldi. Kognitiv faoliyat ham ijtimoiy moslashuvni mustaqil ravishda bashorat qildi ($\beta=0,22$; $p=0,004$).

Ota-ona qo'llab-quvvatlashi ijtimoiy moslashuv bilan ijobiy bog'liq bo'lib, regressiya modelida ham mustaqil prediktor sifatida saqlanib qoldi ($\beta=0,19$; $p=0,010$). Xavotirning ta'siri esa salbiy yo'nalishda bo'ldi ($\beta=-0,17$; $p=0,021$).

Emotsional qiyinchiliklar o'zaro bog'liq omillar modelga bir vaqtda kiritilganda mustaqil statistik ahamiyat chegarasiga yetmadi ($\beta=-0,12$; $p=0,078$). Bu natija emotsional qiyinchiliklarning ijtimoiy moslashuvga ta'siri boshqa omillar, ayniqsa emotsional o'zini boshqarish va tengdoshlar bilan munosabatlar orqali qisman izohlanishi mumkinligini ko'rsatadi.

Mazkur natijalar nazariy jihatdan muhim xulosaga olib keladi: kognitiv rivojlanishidagi qiyinchiliklari bo'lgan bolaning ijtimoiy moslashuvini faqat kognitiv ko'rsatkichlarini yaxshilash orqali ta'minlash yetarli emas. Kognitiv imkoniyatlar ijtimoiy moslashuvning muhim komponenti bo'lsa-da, emotsional o'zini boshqarish va tengdoshlar bilan munosabat kabi ijtimoiy-emotsional omillar undan ham kuchliroq prediktor bo'lishi mumkin.

Bu holat avvalgi ilmiy tadqiqotlar bilan ma'lum darajada mos keladi. Xususan, intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda ijtimoiy kognitiv qobiliyatlar, emotsional tushunish va o'zini boshqarish strategiyalarining ijtimoiy moslashuv bilan bog'liqligi qayd etilgan.

Boshqa tomondan, rivojlanish qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda emotsional disregulyatsiya va ijtimoiy muammolar o'rtasidagi munosabat har doim ham oddiy chiziqli mexanizm bilan tushuntirilmasligi mumkin. Longitudinal tadqiqotlarda rivojlanishida kechikish bo'lgan bolalarda emotsional disregulyatsiya yuqoriroq bo'lishi va ijtimoiy muammolar bilan bog'liqligi aniqlangan, biroq ijtimoiy muammolarni tushuntirishda bevosita ijtimoiy ko'nikmalarning o'zi ham muhim bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan.

Kognitiv va ijtimoiy-emotsional rivojlanishning o'zaro aloqasi nonverbal o'rganish qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda ham kuzatilgan. Bunday bolalarda emotsiyani tanish, emotsiyani tushunish va emotsional regulyatsiyadagi qiyinchiliklar psixosotsial moslashuv muammolari bilan birga namoyon bo'lishi mumkin.

Mazkur natijalar bolalarning ijtimoiy moslashuvi ko'p komponentli tizim ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tizimning birinchi komponenti kognitiv-kommunikativ mexanizmlar bo'lib, ular ijtimoiy axborotni qabul qilish va qayta ishlashni ta'minlaydi. Ikkinchi komponent emotsional-regulyativ mexanizm bo'lib, u bolaning vaziyatga mos emotsional javob qaytarishini ta'minlaydi. Uchinchi komponent ijtimoiy-kommunikativ mexanizm bo'lib, u tengdoshlar va kattalar bilan o'zaro munosabatni tashkil etadi. To'rtinchi komponent esa oilaviy va pedagogik muhit bilan bog'liq.

Tadqiqotning muhim jihatlaridan biri ota-ona qo'llab-quvvatlashining ijtimoiy moslashuv bilan bog'liqligidir. Rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar oilalari ko'pincha qo'shimcha emotsional va ijtimoiy yuklama bilan yuzlashadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti oilaga yo'naltirilgan yordam va ota-onalarning ko'nikmalarini rivojlantirish bolalarning rivojlanishi va oilaviy farovonligini qo'llab-quvvatlashda muhimligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda psixologik yordamning faqat individual bola bilan ishlashga yo'naltirilishi yetarli bo'lmayligi mumkin. Oilaviy muhit, maktabdagi munosabatlar, pedagogik qo'llab-quvvatlash va tengdoshlar bilan o'zaro aloqalar birgalikda hisobga olinishi lozim. WHO tavsiyalarida rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishni muntazam monitoring qilish zarurligi ko'rsatilgan.

Psixokorreksion nuqtayi nazardan uchta asosiy yo'nalishni ajratish mumkin. Birinchi yo'nalish kognitiv funksiyalarni qo'llab-quvvatlashdir. Bunda diqqat, ishchi xotira, kognitiv moslashuvchanlik, rejalashtirish va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlardan foydalanish mumkin. Ikkinchi yo'nalish emotsional kompetensiyani rivojlantirish bo'lib, bunda emotsiyalarni tanish, nomlash, kuchini baholash va boshqarish strategiyalarini o'rgatish muhimdir. Uchinchi yo'nalish ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish bo'lib, bunda navbat kutish, muloqot boshlash, yordam so'rash, konfliktni hal qilish, boshqa insonning nuqtayi nazarini hisobga olish va prosotsial xulqni mustahkamlashga e'tibor qaratiladi.

WHO tavsiyalarida ham rivojlanish qiyinchiliklari bo'lgan bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar, kognitiv va tashkiliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan psixosotsial yondashuvlar muhimligi ko'rsatilgan.

Tadqiqotning yana bir muhim natijasi ijtimoiy moslashuvni baholashda faqat muammoli xulq ko'rsatkichlaridan foydalanishning cheklanganligini ko'rsatadi. Bolaning ijtimoiy moslashuvini baholashda prosotsial xulq, kommunikativ tashabbus, tengdoshlar bilan hamkorlik va ijtimoiy qoidalarni anglash kabi ijobiy indikatorlar ham hisobga olinishi kerak. Goodman SDQ modelida ham qiyinchiliklar bilan bir qatorda prosotsial xulq alohida o'lchov sifatida baholanadi.

Shu nuqtayi nazardan, psixologik diagnostika ham kompleks bo'lishi kerak. Kognitiv testlar bolaning intellektual imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi, biroq ularning o'zi ijtimoiy moslashuvning barcha mexanizmlarini tushuntirib bermoqchi. Emotsional holat, ijtimoiy kognitsiya, o'zini boshqarish, kommunikativ ko'nikmalar va oilaviy muhitni ham baholash zarur.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalar uchun kompleks psixologik qo'llab-quvvatlash modelini quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq: dastlabki psixodiagnostika → individual rivojlanish profilini aniqlash → kognitiv funksiyalarni qo'llab-quvvatlash → emotsional regulyatsiyani rivojlantirish → ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish → ota-ona bilan psixologik ish → pedagogik muhitni moslashtirish → dinamik monitoring.

Bunday yondashuv bolaning muammolarini faqat "kognitiv yetishmovchilik" sifatida emas, balki uning shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirida yuzaga keladigan rivojlanish jarayoni sifatida ko'rishga imkon beradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi bir necha jihatda ifodalanadi. Birinchidan, kognitiv rivojlanishdagi qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi kognitiv va psixoemotsional omillarning integrativ modeli asosida ko'rib chiqildi. Ikkinchidan, emotsional o'zini boshqarish va tengdoshlar bilan munosabatlarning ijtimoiy moslashuvdagi nisbiy hissasi statistik model orqali ko'rsatildi. Uchinchidan, ota-ona qo'llab-quvvatlashining mustaqil prediktor sifatidagi roli modellashtirildi. To'rtinchidan, ijtimoiy moslashuvni faqat bolaning individual xususiyati emas, balki bola-oila-maktab-tengdoshlar tizimining natijasi sifatida talqin qilish taklif qilindi.

Modellashtirilgan statistik natijalar kognitiv faoliyat bilan ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Biroq regressiya modelida emotsional o'zini boshqarish va tengdoshlar bilan ijobiy munosabatning standartlashtirilgan koeffitsiyentlari kognitiv faoliyat koeffitsiyentidan yuqoriroq bo'ldi. Bu natija ijtimoiy moslashuvning faqat intellektual resurslar bilan belgilanmasligini ko'rsatadigan nazariy modelni qo'llab-quvvatlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalarini interpretatsiya qilishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Mazkur maqoladagi statistik qiymatlar modellashtirilgan ma'lumotlar asosida keltirilgan bo'lib, real klinik yoki pedagogik populyatsiyadagi ko'rsatkichlar sifatida talqin qilinmasligi kerak. Real tadqiqotda tanlanma hajmi, yosh va jins tarkibi, rivojlanish qiyinchiliklarining turi, klinik holat, ta'lim muhiti va metodikalarning psixometrik xususiyatlari alohida hisobga olinishi lozim. Kelgusidagi tadqiqotlarda tanlanmani kattalashtirish, longitudinal dizayndan foydalanish, ota-ona va pedagog baholarini bolaning bevosita ko'rsatkichlari bilan birlashtirish, rivojlanish qiyinchiliklarining turli klinik profillarini

alohida o'rganish va strukturaviy tenglamalar modeli orqali kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarning psixoemotsional rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan ko'p omilli jarayondir. Kognitiv faoliyatdagi qiyinchiliklar bolaning ijtimoiy vaziyatni anglash va qayta ishlash imkoniyatlariga ta'sir qilishi mumkin, biroq ijtimoiy moslashuvning yakuniy darajasi emotsional o'zini boshqarish, tengdoshlar bilan munosabat, ota-ona qo'llab-quvvatlashi va ijtimoiy kompetensiyalar bilan ham belgilanadi. Shu sababli maxsus psixologik yordam individual kognitiv korreksiya, emotsional regulatsiya va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishni yagona kompleks dasturga birlashtirishi lozim.

Amaliy tavsiyalar. Kognitiv rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan bolalarni psixologik baholashda kognitiv, emotsional va ijtimoiy ko'rsatkichlarni birgalikda baholash; maktablarda ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni rivojlantirish mashg'ulotlarini joriy etish; ota-onalar uchun bolaning emotsional va kommunikativ ehtiyojlari bo'yicha psixoedukatsiya tashkil qilish; tengdoshlar bilan hamkorlikni rivojlantiruvchi guruh mashg'ulotlaridan foydalanish; pedagoglar uchun individual qo'llab-quvvatlash strategiyalarini ishlab chiqish; bolaning rivojlanishini davriy monitoring qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
- [2] Baurain C., Nader-Grosbois N. Socio-emotional regulation in children with intellectual disability and typically developing children, and teachers' perceptions of their social adjustment. *Research in Developmental Disabilities*. 2013;34(3):1150–1165. DOI: 10.1016/j.ridd.2013.03.022.
- [3] Case-Smith J. Systematic review of interventions to promote social-emotional development in young children with or at risk for disability. *American Journal of Occupational Therapy*. 2013;67(4):395–404. DOI: 10.5014/ajot.2013.004713.
- [4] Jacobson L.A., Williford A.P., Pianta R.C. The role of executive function in children's competent adjustment to middle school. *Child Neuropsychology*. 2011;17(3):255–280. DOI: 10.1080/09297049.2010.535654.
- [5] McIntyre L.L., Blacher J., Baker B.L. The transition to school: adaptation in young children with and without intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. 2006.
- [6] Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 1997;38(5):581–586. DOI: 10.1111/j.1469-7610.1997.tb01545.x.
- [7] Goodman R. Psychometric properties of the Strengths and Difficulties Questionnaire. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2001;40(11):1337–1345.
- [8] Hastings P.D. Applying the polyvagal theory to children's emotion regulation: social context, socialization, and adjustment. *Biological Psychology*. 2009;80-related literature.
- [9] Sucuoğlu B., et al. Social cognition in children with non-specific intellectual disabilities: an exploratory study. *Frontiers in Psychology*. 2020;11:1884. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.01884.

2021